

*Крижановська Т.О.,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри загальногуманітарного знання
Міжнародного гуманітарного університету*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ: СУБСТАНЦІЙНИЙ ТА ДИСКУРСИВНИЙ ПОГЛЯД

Анотація. В статті досліджується проблема відповідальності, аналізуються погляди основних представників комунікативної філософії — Г. Йонаса та К.-О. Апеля; виділяються два основні теоретичні підходи в соціальній філософії до проблеми відповідальності — субстанційний та дискурсивний.

Ключові слова: відповідальність, соціальні відношення, комунікація, інтерсуб'єктивність.

Відповідальність є вічною філософською проблемою. Звертаючись, наприклад, до долі Сократа та до його вчення можна побачити, що протистояння між ним та софістами концептуалізувало відповідальність в якості теоретичного та практичного питання, надавши йому життєзначущий сенс. В сучасній філософській думці проблема відповідальності має не менш гострий характер та набуває нових конотацій у зв'язку із процесами глобалізації, які мають вплив майже на всі сторони життя суспільства. Питання соціальної, екологічної, економічної, політичної відповідальності пронизують більшість сьогоднішніх дискусій. В соціальній філософії обговорення проблеми відповідальності відбувається з двох основних позицій: субстанційної та дискурсивної. Виділення та осмислення головних ідей представників цих двох поглядів і є **метою** цієї статті.

Об'єктом статті постає відповідальність як проблема соціальної філософії. **В якості предмета** статті ми обрали тексти сучасних провідних представників соціальної філософії щодо проблеми відповідальності, а саме: Ганса Йонаса та Карла-Отто Апеля.

Перед тим, як аналізувати роботи вищезазначених філософів, означимо категоріальний смисл відповідальності та практичні прояви цього феномену. Категорія відповідальності в філософії має, перш за все, онтологічний та екзистенційний сенс. Відповідальність є відповіддю людини на дарунок буття, на можливість відчувати себе вільною. Осмислюючи власне буття, як здійснення свого неповторного життєвого призначення, як відповідь на «дозвіл бути», людина потрапляє

до духовної сфери, де, власне, і утверджується відповідальність, яка є невіддільною від індивідуальної неповторності особистості. Відповідальність є категорією цілковито іншого порядку, ніж предметно-онтологічна категорія причинності. Вона зрощується у первинному, логічно нерозкладеному досвіді «винуватості» як випадіння з буття і як реальності небуття. І в цьому полягає глибока онтологічна підстава шукати тільки свою, а не чужу провину [13, 493]. Неповторний і безцінний дарунок життя призначений особисто для кожного, і кожний має відповісти на нього зі свого власного місця в бутті. Звідси унікальність морального завдання кожного, унікальність його відповідальності, яка не потребує непохитної гордості й пихи, а здійснюється в неперервному контакті із світом. Як зауважив із цього приводу Е. Левінас, відповідальність — це індивідуація, самий принцип індивідуації [8, 170].

Відповідь на дарунок буття неможлива без усвідомлення своєї життєвої активності, яка в соціальному світі означає відповідальність за долю конкретних людей і цінностей. Практичний сенс відповідальності пов'язаний із специфікою соціального та морального існування людини. Відповідальність є гарантією дотримання моральних зобов'язань, що можливо завдяки переживанню та осмисленню особистістю власної ідентичності.

Смислове поле, в якому існує моральна відповідальність, має два виміри, що визначаються тим, *за що* відповідає людина, і *перед ким* вона відповідає. Перше значення полягає у відповідальності особистості за свої вчинки, за результати своєї діяльності і у відповідальності за когось. Друге значення — у відповідальності перед іншими людьми, суспільством, у кінцевому підрахунку — перед Богом. Також необхідно розмежувати відповідальність як покарання за провину та відповідальність як спокутування.

Умовою відповідальності є активність особи; вона повинна бути відповідальною за наслідки своєї діяльності, проте тільки в тісному каузальному зв'язку із вчинком, так, щоб було можливо

однозначно поставити це в обов'язок. Тут ми маємо, передусім, правовий смисл відповідальності: завдана шкода має бути залагоджена. Вчинок карається більше, ніж його наслідки. Для цього досліджується сам вчинок — намір, мотив, ставлення в обов'язок. Змова про скоєння злочину, який не був реалізований, сама є злочином і заслуговує на покарання. У цьому випадку здійснення покарання слугує не відшкодуванню іншій особі заданих збитків, а відновленню порушеного морального ладу. Отже, вирішальним для відповідальності тут є суть самого вчинку, а не його наслідки. На відміну від моральної відповідальності, виконання правового обов'язку можливо без участі з боку винної особи. Наприклад, одна особа виплачує борги, що винна інша особа. У цьому випадку норми права дотримані, правовий обов'язок виконано [10, 190]. Відповідальність, яка пов'язується зі скоєним вчинком обумовлюється ретроспективною фактичністю скоєного. Особа переймається відповідальністю як відчуттям провини, покаєнням й необхідністю відповідати. Такий вид відповідальності зводиться до формальної регламентації дій людей, за які можна вимагати звіт, а звідси впливає наступне: чим менше зроблено, тим менше треба відповідати, тобто, уникання дії в цьому випадку може стати доброю порадою.

Але якщо ми пов'яжемо відповідальність з моральною мотивацією щодо людського блага, то відповідальність як винність або страх може перерости у радість відповідальності. Німецький дослідник Г. Йонас, розробляючи свою концепцію, наголошує на важливості саме останнього типу відповідальності.

В центрі уваги цього філософа знаходиться не те, що стосується звіту за скоєне *post factum*, а визначення того, що належить робити. Тобто, відповідальність корелюється не з наслідком вчинків, а з предметом, який висуває вимогу до дії особистості. Відповідальність «за», як вважає дослідник, міститься поза особистісної самореференції і спрямовує увагу на іншого, який знаходиться в радіусі влади особистості. Цій владі інший протиставляє своє право на існування, і завдяки моральній волі ставить особистій владі дещо в обов'язок. Саме цей вид відповідальності Г. Йонас має на увазі і вважає, що лише в цьому смислі можна говорити про етику відповідальності за майбутнє. Це субстанційне поняття відповідальності, згідно з яким можна бути відповідальним і за свої безвідповідальні дії на відміну від формалістського смислу останніх, який тотожний відсутності здатності до відповідальності [7, 146].

Людська істота має такі властивості як непевність, вразливість, мінливість як цілком особливі модуси минулості, що властиві усьому живому,

про яке тільки й можна опікуватись. Будь-яка жива істота є метою для самої себе, і з цього погляду людина нічим не відрізняється від інших живих істот, окрім того, що вона може не тільки опікуватись, але відповідати за них, тобто дбати про збереження закладеної в них мети. Проте мета її співучасті в долі інших людей своєрідно входять до її власної мети. Отже, прообразом будь-якої відповідальності є відповідальність людини за людину. Ця своєрідна спорідненість суб'єкта і об'єкта відповідальності свідчить про можливість зворотності цього, фактично, одностороннього зв'язку. Особистість, що є відповідальною за кого-небудь, завжди відчуває відповідальність стосовно себе з боку когось іншого. Це впливає з того, що людина не є незалежною істотою. У цій фундаментальній парадигмі стає переконливим зв'язок відповідальності з усім живим.

Першим моральним приписом, або як висловлюється Г. Йонас, першою заповіддю, є існування людства: щоб люди жили. Онтичний факт, що люди є, стає онтологічним приписом: вони й надалі повинні бути [7, 154]. Усі інші моральні імперативи є похідними від цього. Цей одвічний припис зі своїм простим змістом у сучасному світі стає очевидним. І однією з найважливіших проблем людства є екологічна криза, яка багато чого говорить про людину як про певне суще. Людина не просто є одним сущим серед інших — в ній відбивається буття в цілому. В екологічній кризі, яка загрожує існуванню людства, йдеться про все людське буття. Людина, в одному із сенсів, є мікrokосмом, і ця загроза людині є загрозою всьому буттю.

Суперечливий характер людини, як зауважує інший німецький дослідник В. Гьосле, полягає в тому, що хоча вона, безперечно, є природною істотою, на відміну від решти природних істот вона здатна виокремлюватися з навколишньої природи й руйнувати її [5, 182]. Саме в цій структурі нашого відношення до власної основи як до чогось іншого і закладена можливість осягнення нами сутності буття.

Відповідальність, вважає Г. Йонас, може бути природною і договірною. Перша виявляється в безумовній відповідальності батьків за дітей, яка за своїм об'єктом є всеосяжною (тобто, поширюється на все, що потребує піклування) і перманентною, — доти, доки вони є дітьми. Договірна відповідальність, інституційована наданням і прийняттям доручення, визначена за змістом і часом. Прийняття її містить у собі елемент вибору, від якого можна відмовитись, як і від обов'язку такого типу. У другому випадку відповідальність отримує силу обов'язку з угоди, наслідком якої вона є, а не зі значущості самого предмета.

Але й тут Г. Йонас впевнений, що ми маємо справу із субстанційним поняттям відповідальності, що виходить за межі безпосередніх обов'язків, а отже й автентичним предметом відповідальності є збереження відносин довіри, на яких ґрунтується суспільство та взагалі спільне життя людей [7, 147]. У цьому випадку, хоча благо і не входить до актуального кола нашої влади, а тому ми за нього ще не відповідальні, але воно може стати предметом добровільної відповідальності, коли наш вибір іде попереду, коли влади домагаються задля відповідальності. Предметом відповідальності тут є річ публічна, яка в суспільстві є латентною справою всіх, проте актуальна тільки в межах виконання конкретних громадських обов'язків. З цього не випливає, що кожен зобов'язаний брати на себе керування громадськими справами. Але тим, хто має до цього хист, хто покликаний до відповідальності за суспільство, належить мати неабияку мужність. Для цього не існує універсального закону, а тільки вільний вчинок, який спирається радше на очевидність власного переконання і власного сумління. Адже після моменту вільного вибору закон знову вступає у свої права. Вільний суб'єкт домагається для себе відповідальності й відтак підпорядковується її вимозі. Найвища свобода приводить до найвладнішого обов'язку.

Порівнюючи батьківську відповідальність та публічну відповідальність за суспільні справи, Г. Йонас підкреслює, що відповідальність батьків є архетипом для усіх інших типів відповідальності і їх генетичним першоджерелом. Незважаючи на їх значну відмінність, ці типи відповідальності багато в чому сходяться. По-перше, це відбувається у предметі відповідальності. Сфера приватного життя відкривається назустріч громадському і включає його як таке, що включає буття особи у свою власну структуру.

По-друге, хоча публічний діяч не є творцем суспільства, і не є годувальником суспільства, а виступає скоріше організатором різноманітних проявів людської активності, у тому числі, і здатності суспільства себе нагодувати, і він має справу із самостійною сутністю, яка могла б зреалізуватись і без нього, але це «його» спільнота в первісному розумінні, ніж у розумінні спільноти інтересів. Публічний діяч не є «батьком», а все ж «сином» або «дочкою» свого народу і своєї країни, і під цим кутом зору всі інші, хто сюди належить — є «братами і сестрами». Цей факт обумовлює емоційну ідентифікацію, «солідарність», яка подібна любові до ближнього, коли почуття спільної долі може означати більше, ніж почуття спільного походження.

По-третє, предмети суспільного блага потребують компетентних рішень, майже завжди

поліпшення, а інколи й захисту, тобто, публічні блага не створюються самі, їх треба створювати. І суспільний діяч може брати на себе відповідальність, якщо він переконаний у тому, що в даний момент він найкраще знає, що є найкращим для «всіх» або він може найкраще втілити існуюче розуміння цього. Об'єктивно це питання завжди залишається відкритим, проте суб'єктивно це переконання виступає як відповідь на виклик суспільної необхідності.

По-четверте, і батьківська, і публічна відповідальність є безперервними, їх здійснення не може припинитись, не може дозволити собі перепочинку, оскільки життя їх предмету не припиняється і раз у раз висуває свої вимоги. В такій всеосаяжності відбивається історичний характер відповідальності. Тож, спільним предметом усіх окремих дій відповідальності є майбутнє усього існуючого. Це є трансцендентним горизонтом, завдяки якому відповідальність є не стільки визначальною, скільки відкритою [7, 165].

Тобто, концепція цього дослідника ґрунтується онтологічними поглядами на природу відповідальності: першим її предметом є буття людей. Моральна вимога щодо «доброго» буття людей має похідний характер. Така настанова багато в чому обумовлюється неабияким перейняттям долею суспільства та взагалі життя на нашій планеті в сучасному екологічно небезпечному становищі, до якого, не останнім чином, призвела господарська діяльність людей. Виключно формальні вимоги обов'язку тут не працюють. Життя треба любити, і не тільки своє життя. Перше, що об'єднує людей, це можливість піклуватись одне про одного, і саме з цього випливає почуття відповідальності. Цей автор вважає, що генетично первісним та архетипичним є батьківський вид відповідальності, і в цьому з ним важко не погодитись. Але, більше того, він стоїть на тому, що цей вид відповідальності ґрунтує і суспільні відношення. Тобто, батьківська влада над дітьми і керування суспільними інституціями мають не тільки багато чого спільного у своїй природі, але й тісно пов'язані у практичному соціальному житті. Аналізуючи концепцію відповідальності цього автора, А. Єрмоленко, зокрема, пише, що «цінність тут не є чимось «поза межовим», надемпіричним, тим, що стоїть над метою, що задається чистим розумом, а виступає у вигляді «визначення самої діяльності». Вона вже в самій меті, що оцінюється з цієї точки зору, наскільки вона сприяє збереженню буття. І в цьому смислі з індивіда, який діє, завжди можна «спитати» за його конкретні дії» [6, 106].

Тож, субстанційна концепція відповідальності Г. Йонаса звертає нашу увагу на вкоріненість

людини в свою спільноту, з якої подибуються і завдяки якій взагалі уможлиблюється поставання такої загальнолюдської цінності й онтологічної умови людського буття, як відповідальність. Але відповідальність, наголошував М. Рідель, перш за все, указує людині на межі її власної свободи. Маючи в собі комунікативне підґрунтя, що будується на взаємності звертання і відповіді, відповідальність є «умовою можливості комунікативного ладу, який історично має за підґрунтя спільну практику та форми життя» [11, 82].

Відповідальність стає однією з найперших проблем в той час, коли стає очевидною прірва між духовним прогресом і прогресом технічним, коли одним із нагальних питань, як соціальних, так і культурних, є наступне: «як уникнути технологічного детермінізму і фантазматичного бачення світу, заспокоєних поширенням науково-технічних знань?» [9, 9]. Приєднуючись до намагань вирішити цю загальнолюдську проблему сучасності, такий представник комунікативної філософії як К.-О. Апель пропонує свій варіант етики відповідальності, а саме, дискурсивної колективної відповідальності всього людства, яке може бути об'єднано ідеєю універсальної комунікативної етики. Комунікативний смисл відповідальності постає у вигляді відповідальності «перед» у значенні тримати відповідь і пропонувати в діалозі з учасниками прийнятне підґрунтя для своєї власної діяльності.

В цілому приєднуючись до оцінювання сучасної планетарної кризи Г. Йонасом, і до його вимоги нової етики, спрямованої у майбутнє відповідальності за наслідки колективної діяльності людства, К.-О. Апель не погоджується з «традиціоналістськи-конвенціональним» типом етики та «онтологічно-метафізичним принципом відповідальності». Цей дослідник вважає, що головною проблемою нагальної сьогоденної планетарної етики відповідальності є те, що вона має бути здатною покласти край невідповідності між величезним потенціалом і поширенням технічної діяльності і конвенційною мораллю людини. І цього вже не можна досягти апеляцією до емотивної сфери [2, 408]. Анонімні відносини, які має сучасна особистість в економічній, фінансовій, правовій, екологічній та інших сферах не можуть звертатись до почуттів. Натомість відповідальність має ґрунтуватися на мобілізації того самого розуму, який в абстрактно-обмеженій формі науково-технічної раціональності зумовив кризову ситуацію людства. Тобто, необхідні універсалізовані відносини взаємності тих, хто намагається розв'язати проблему етики відповідальності в аргументативному дискурсі, а не обґрунтування моральної відповідальності шляхом підпорядкування її буттю чи перевагам

влади. Аргументативний дискурс має становити останню інстанцію, якою, і завдяки якій мають санкціонуватися спільна відповідальність людей за свою діяльність та її наслідки.

Структура ідеального, необмеженого дискурсу передбачена в індивідуальному мисленні, так як окреме мислення опосередковується публічно значущим знанням мовленнєвих знаків, і в принципі має претендувати на значущість, яка інтросуб'єктивно поділяється всіма. Тож, рефлексія є необхідною та сутнісною ознакою комунікативного розуму. Вже на стадії дорефлексивного відношення до мови, людина входить за допомогою мови в світ як змістовно-значуще середовище, що індивідуально переживається, і сама при цьому непомітно змінює сформований мовою світопорядок. Особливо виразно рефлексивний характер використання мови можна спостерігати тоді, коли користування мовою окремими учасниками комунікації не спирається ще на інтросуб'єктивну згоду щодо неї (мови), де разом з використанням мови одночасно створюється згода відносно її використання [12, 172]. Рефлексія має трансцендентальний вимір у тому сенсі, що кожний окремий суб'єкт, коли він справді прагне щось аргументативно довести навіть самому собі, вже комунікує відповідально, що він, таким чином, завжди неодмінно вже належить до реальної і водночас до ідеальної комунікативної спільноти (яка контрфактично передбачається) як рівноправний і в принципі рівновідповідальний член. Тож, комунікативна відповідальність рухається від «актів розсудку» до «мовних актів» як конкретних актів взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві [4].

Спротив моральному універсалізму, який сьогодні поширений у світі, як справедливо зауважує К.-О. Апель, спирається на відчуття надмірної вимоги, яка висувається універсальною етикою перед більшістю людей, але яка є необхідною як нова постконвенціональна планетарна мораль співвідповідальності. Це ґрунтується не стільки наслідками колективної діяльності людства, але й тим, що взаємостосунки між особистостями у сучасному світі комунікацій стали непроглядними та анонімними. Вирішальним питанням у зв'язку з цим є таке: як можна за допомогою раціональних аргументів у нестратегічний спосіб довести, що ми зобов'язані, і за допомогою розуму спроможні, перейнятися співвідповідальністю за встановлення та підтримання тих договорів та угод, які спонукають нас до реорганізації існуючих чи фундації нових інституцій, які могли б привести до змін у сферах техніки, технології, ринкового господарства, не порушуючи їх, але, в той же час, зберігаючи природні умови та ресурси [3,

420]? Згідно з точкою зору вищезазначеного представника комунікативної філософії, ця проблема залишається нерозв'язаною в межах лише відповідальності окремих агентів діяльності як приватних осіб чи як функціонерів наявних державних інституцій. Поверх суб'єктивних інтересів існує «трансуб'єктивний інтерес» розуму [1, 180], який виражається в інтерсуб'єктивній значущості участі кожного у відповідних практичних дискурсах, що відбувається завжди на численних щаблях інституцій і неформальних організацій. Не послаблюючи вимоги до особистої відповідальності, сьогоденний соціальний світ потребує співвідповідальності, яка має бути апіорі пов'язана з розумінням особистості як члена спільноти мовленнєвого порозуміння та співпраці, яка, так би мовити, стоїть над усіма інституціями і конституюється як метайнституція усіх можливих інституцій.

Тож, універсалістська концепція відповідальності ґрунтується раціональними основами, що були закладені в класичній філософії свідомості з урахуванням досягнень філософії мови. Вихідним пунктом цієї концепції є етос взаємності розумних моральних зрілих особистостей, що передбачає суспільну відповідальність останніх шляхом досягнення консенсусу в обговоренні спільних проблем та винесенням спільно відповідальних рішень. Спільна відповідальність, однак, уможливорюється лише за наявності відповідальних особистостей, і хоча й містить в собі інтерсуб'єктивні та інституційні механізми, постає у вигляді певної домовленості, яка в ідеальному варіанті, повинна враховувати інтереси всіх і кожного. Інакше комунікація буде викривленою, тобто здійсненою «за рахунок третього». Мова, при цьому, є тією силою, завдяки якій складається світобачення людини і водночас є основою для згоди. Універсалістський варіант відповідальності пов'язується із раціональною аргументацією, яка уможливорюється симетричним відношенням учасників дискурсу. Ця концепція спирається на прогресистський принцип та раціоналізацію життєвого світу, завдяки чому можливе співіснування етосів та культур, а також утвердження універсально-ціннісних форм соціальної інтеграції суспільства.

Підсумовуючи, треба сказати, що відповідальність є однією з найнеобхідніших засад соціального життя. Сучасна соціально-філософська думка концептуалізує феномен відповідальності у двох основних напрямках: субстанційна відповідальність стосується певного блага, або предмета, за який відповідає особистість; універсальна відповідальність пов'язується з обов'язком відповідати перед іншими за свої дії та їх наслідки.

Субстанційний варіант осмислення феномену відповідальності ґрунтується, головним чином,

почуттям та несиметричними відносинами та впливає з первісного піклування батьків за своїх дітей, що ґрунтує усі подальші суспільні відношення, аж до відповідальності людини за того, чи за те, що потребує її опіки у самому широкому смислі та на планетарному рівні. Щодо цього погляду, треба зауважити: звісно, почуття відповідальності за тих, хто слабший за нас, хто потребує нашої допомоги, чи за тих, кого ми любимо є вкоріненим в самій природі людини. На цьому, мабуть, ґрунтується «соціабельність» людини, необхідність відчувати себе потрібною, що уможливорює вихід за власні еґотичні межі. Але відповідальність не може зводитись до піклування. Асиметрична відповідальність завжди будується на деякому, нехай навіть не зовсім усвідомленому, відчутті власної переваги. Наша точка зору щодо природи такого феномену як відповідальність є такою: те, що є природним у стосунках між батьками й дітьми, вихователем й вихованцями не може становити ґрунт всіх суспільних відносин. Навіть перелічені типи зв'язків між людьми мають не тільки однобічний характер. Піклування батьків за дітей з часом переходить у зворотній бік: діти піклуються про своїх батьків. І смисл цього двостороннього зв'язку міститься вже на самому початку їх відносин. Якщо такий смисл був би відсутній, то діти, які виростили, і стали спроможні самі піклуватись про себе, і не тільки про себе, спрямовували б свою опіку на власних дітей і не переймались вже проблемами батьків. Тож, відповідальність, на нашу думку, має, все ж таки, симетричний характер, що дає нам можливість рухатись від природних почуттів до розумового ґрунту людських відносин. Не применшуючи значення таких екзистенціалів людського буття як турбота, опіка, любов, жалість, співчуття ми вважаємо, що відповідальність ґрунтується розумовими первнями стосунків між людьми. І в цьому сенсі універсалістський варіант відповідальності має перспективу, особливо з огляду на сучасні процеси як у глобальному масштабі, так і на локальному рівні.

Література:

1. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Карл-Отто Апель ; пер. з нім. В. Купліна. — К. : Дух і Літера, 2009. — 430 с. — (Сучасна гуманітарна бібліотека).
2. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / Карл-Отто Апель ; пер. з нім. А. Ермоленка // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К. : Лібра, 1999. — С. 395-412.
3. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / Карл-Отто Апель ; пер. з нім. А. Ермоленка // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К. : Лібра, 1999. — С. 413-454.
4. Апель К.-О. Трансформація філософії / Карл-Отто Апель ; пер. з нім. В. Куренного, Б. Скуратова // Серія «Університетська бібліотека». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://polbu.ru/appe1_philo-transform/. — Назва з екрану.
5. Гьосле В. Буття та суб'єктивність. До метафізики екологічної кризи / Вітторіо Гьосле. Практична філософія в сучасному світі ; пер. з нім., примітки, післямова А. Ермоленка. — К. : Лібра, 2003. — С. 180-210.
6. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / Анатолий Николаевич Ермоленко. — К. : Наукова думка, 1994. — 200 с.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас ; пер. з нім. А. Ермоленка, В. Ермоленка. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.
8. Левинас Е. Між нами: Дослідження Думки-проіншого / Еманюель Левінас ; пер. з фр. В. Куринського. — К. : Дух і Літера: Задруга, 1999. — 312 с.
9. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік Мартен ; пер. з фр. Є. Марічева. — К. : КМ Академія, 2005. — 302 с.
10. Петражицкий Л.И. Исполнение требований нравственности и прав / Л.И. Петражицкий // Русская философия и социология права / авторы-составители: Агафонов Ю.А., Шалин В.В., Зимонина Н.А. — Ростов-н/Д : Феникс ; Краснодар : Краснодарская академия МВД России, 2004. — С. 189-204.
11. Рідель М. Свобода і відповідальність / М. Рідель // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. — К. : Либідь, 1996. — С. 68-83.
12. Соболева Е.М. Трансцендентальний прагматизм К.-О. Апеля. Проблема языка / Е.М. Соболева // Вопросы философии. — 2003. — №12. — С. 162-176.
13. Франк С. Непостижимое: Онтологическое введение в философию религии / Семен Франк. — М. : АСТ ; ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 506 с. — (Серия «Философия. Психология»).

Крыжановская Т. А. Ответственность как проблема современной социальной философии: субстанциональный и дискурсивный взгляд. — Статья.

Аннотация. В статье исследуется проблема ответственности, анализируются взгляды основных представителей коммуникативной философии — Г. Йонаса и К.-О. Апеля; выделяются два основных теоретических подхода в социальной философии к проблеме ответственности — субстанциональный и дискурсивный.

Ключевые слова: ответственность, социальные отношения, коммуникация, интерсубъективность.

Kryzhanovska T. A. Responsibility as a Problem of Modern Social Philosophy: Substantial and Discursive Opinion. — Article.

Summary. The paper investigates the problem of responsibility, analyzes the views of the main representatives of the communicative philosophy — H. Jonas and K.-O. Apel. The author marks out the main theoretical approaches of responsibility in the social philosophy — the substantial and the discourse one.

Key words: responsibility, social relationships, communication, intersubjectivity.